

Qulu Məhərrəmli

Televiziya dili

*spesifika: funksiya
və struktur*

Bakı – 2002

M. 59

4 632
M 48

Rəyçilər:

Kamal Abdullayev,
filologiya elmləri doktoru, professor
Famil Mehdi,
filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

Müseyyib Məmmədov,
filologiya elmləri doktoru, professor

258853

M 59. **Məhərrəmli Q.M.** Televiziya dili.

Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2002. - 304 səh.

ISBN 5-8066-1642-8

Monoqrafiya müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən birinə – televiziya da geniş işlənən şifahi nitqin funksional-struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, ədəbi dilin ekranda tətbiqi, onun spesifik cəhətləri, TV-nin əsasını təşkil edən «nitq-təsvir-səs» triadasının ekstralinqvistik, diktör-aparıcı mətninin linqvistik mahiyyətinin aşkara çıxarılmasına həsr edilmişdir.

Müəllif ekranda səslənən nitqin semantik-üslubi mənzərəsini, konstruktiv prinsiplərini, ədəbi normalaşma, tələffüz və ekranda nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsələləri də konkret dil faktları əsasında araşdırmışdır.

M $\frac{4602000000}{655(07) - 2002}$

© "Elm" nəşriyyatı,
© Məhərrəmli Q.M., 2002

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ. DİLİMİZİN GÜZGÜSÜ – TELEVİZYAYA6

**I FƏSİL. TV SAHƏSİNDƏ DİLİN İŞLƏNMƏSİ.
EKTRAN VƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARI**22

TV dili və TV nitqi haqqında

Ekran – ədəbi dilin tətbiqinin xüsusi sahəsi kimi

*TV və ədəbi dilin qarşılıqlı əlaqəsi*35

*Teleünsiyyətdə nitqin rolu*40

Jurnalistika mətni, dil və gerçəklik

Ektranda nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları.....

*TV və nitq mədəniyyətinin aktual problemləri*51

*Ekran dili: leksik, qrammatik və orfoepik normalar*60

TV nitqinin xarakteri: audiovizual nitq və danışq dili.....

**II FƏSİL. TV NİTQİNİN REALLAŞDIRILMASI
XÜSUSİYYƏTLƏRİ. EKTRANDA DİLDƏNKƏNAR
KONSİTUASIYA.....**91

Ekran və audiovizual dilin formalaşması

*Vizual situasiya və işarələr ekran dili elementi*94

*Ekran konteksti və nitq situasiyası.....*102

TV dilinin konstruktiv prinsipi

*Ekran sözünün funksional mahiyyəti*114

*Söz və təsvir kontrapunktı.....*124

Ekran nitqinin təzahür formaları.

Monoloq, yoxsa dialoq?.....

III FƏSİL. TV DİLİNİN SİNTAKSİSİ.	
SEMANTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR	149
Ekran sintaksisi və mətnlərin struktur əlamətləri	149
Verilişlərdə işlənən müxtəlif cümlə növləri	161
TV sintaksisində modallıq	176
Ekran kontekstində dil vasitələrinin aktualaşdırılması	192
TV dilinin üslubi xüsusiyyətləri	203
<i>Bəzi qrammatik formaların üslubi mövqeyi</i>	218
<i>Mövzu, janr və üslub</i>	223
IV FƏSİL. TV DİLİNİN İNTONASIYA- TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	233
TV nitqi və ədəbi tələffüzün aktual məsələləri	234
Ekran dilinin intonasiya xüsusiyyətləri və tələffüz üslubları.....	244
TV nitqinin ritmomelodikası: sintaqm və vurğu	260
<i>Ekran və vurğu normaları</i>	261
<i>Sintaqm düzgün danışq və oxu vasitəsi kimi</i>	272
Tələffüz nöqsanları və onların aradan qaldırılması yolları	277
NƏTİCƏ	286
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	291
CONCLUSION	292
BİBLİOQRAFIYA	293

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

- AVD – audiovizual dil
- AVN – audiovizual nitq
- DD – danışiq dili
- KİV – kütləvi informasiya vasitələri
- KK – kütləvi kommunikasiya
- KKV – kütləvi kommunikasiya vasitələri
- NM – nitq mədəniyyəti
- NS – nitq situasiyası
- TV – televiziya
- TVV – televiziya verilişi
- TVD – televiziya dili
- TVN – televiziya nitqi
- "X" – "Xəbərlər"

GİRİŞ DİLİMİZİN GÜZGÜSÜ – TELEVİZİYA

Müasir şəraitdə – televiziyanın (TV) cəmiyyət həyatına və insanların şüuruna təsirinin artdığı bir vaxtda bu elektron informasiya vasitəsinin spesifik dil sisteminin hərtərəfli öyrənilməsi getdikcə aktuallaşır. Digər tərəfdən, televiziya dilinin araşdırılması Azərbaycan dilçiliyinin ən vacib problemlərindən biridir. Bu, işləkliyi artan, tətbiq dairəsi daha da genişlənən şifahi nitqin daha dərinə öyrənilməsi ilə sıx bağlı olduğundan xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki son illərdə Azərbaycan dilinin struktur inkişafı hərtərəfli araşdırılsa da, danışq dili və ədəbi dilimizin funksional üslubları, bu üslubların yazılı qolu bir sıra elmi əsərlərdə ətraflı əks etdirilsə də, şifahi nitqin və onun geniş tətbiq olunduğu mətbuatın, televiziya və radio dilinin öyrənilməsi sahəsində həll edilməmiş problemlər hələ də qalır. Özünəməxsus dil mənzərəsinə malik olan, ilk növbədə isə şifahi nitqə əsaslanan TV-də gedən dil proseslərinin lazımınca öyrənilməsi də bu problemlər sırasındadır. Elmi baxımdan maraq doğuran cəhət odur ki, TV dili bütövlükdə dil situasiyasını, kütləvi informasiya vasitələri (KİV) sistemində dilin işlənmə xüsusiyyətlərini, ekran mətninin linqvistik-publisistik mahiyyətini, qeyri-verbal və ekstralingvistik vasitələrin semantikasını, ədəbi normalaşmanı, dilin işlək formaları (ədəbi dil, danışq dili və s.) arasında gedən qarşılıqlı prosesləri, funksional üslubların inkişafını dolğun nümayiş etdirir.

Bəşəriyyətin qədəm qoyduğu XXI əsrin ən əlamətdar xüsusiyyəti kütləvi kommunikasiya (KK) şəbəkəsinin genişlənməsi və informasiya texnologiyalarının sürətlə dəyişməsi sayılır. Müasir dünyanın inkişaf mənzərəsini müəyyənləşdirən üç mühüm

proses – qloballaşma, informasiyalı cəmiyyətə keçid və açıq cəmiyyət ideyasının tədricən gerçəkləşməsi, məhz KİV sistemi ilə bağlıdır. İndi ən yeni texnoloji möcüzələr də informasiyanın toplanması, işlənməsi və müxtəlif kanallarla ötürülməsi sahəsində baş verir. Qlobal kommunikasiya sisteminin yarandığı, hadisələrin baş verdiyi məqamda milyonlarla insanın ondan xəbər tutduğu hazırkı dövrdə kütləvi informasiya fəaliyyəti günümüzün fenomeni sayılır (Proxorov, 1998, 22). İnternet şəbəkəsinin genişlənməsi sayəsində bu fenomen elektron erası olan XXI əsrdə daha inamlı addımlar atır. Əslində KİV sahəsindəki çağdaş texnoloji sıçrayışlar sivilizasiyalar arasındakı tarixi estafetdə növbəti mərhələdən xəbər verir. Bu mərhələdə texnogen kəşflər, sosial inqilablar, sinfi və irqi ideologiyalar tarixi hərəkətə gətirən pasionar güc, ideoloji stimül, qlobal kontekst rolunu və missiyasını itirir. Tərəqqinin təkə strukturunu, enerji mənbəyi, hərəkət orbiti yox, həm də konsepsiyası dəyişir (Qarayev, 2001, 3). Bəşər sivilizasiyasının bu əsaslı keyfiyyət dəyişmələrində KİV, o cümlədən bütün dünyanı vahid informasiya məkanına çevirən TV də mühüm rol oynayır.

Artıq bu gün cəmiyyətin sosial strukturunda, eləcə də estetik və mənəvi sərvətlər sistemində özünəməxsus yer tutan, spesifik ifadə vasitələrinə malik olan TV milyonlarla tamaşaçıya təsir edən bilən qüdrətli informasiya vasitəsinə çevrilmişdir (Quliyev, 1993, 32-33). Universal səciyyə daşıyan TV, eyni zamanda vasitəli ünsiyyətin yeni formalarını da üzə çıxarır. Onun kiçik ekranında danışan kommunikator milyonlarla resipiyentə eyni vaxtda müraciət etməklə ünsiyyətə cəlb olunanların sayını artırır. TV-ni mətbuatdan, kinematografiyadan fərqləndirən bu xüsusiyyət (Məmmədov, 1985, 38) yeni nitq şəraiti və spesifik qavrama mühiti yaradır.

Bu xüsusiyyətlərinə görə müasir TV-nin problemləri ilə elmin ən müxtəlif sahələri – sosiologiya, psixologiya, informatika, kibernetika, fəlsəfə, linqvistika, kulturologiya, kommunikologiya və s. məşğul olur. Adətən, kütləvi kommunikasiya sistemini kompleks araşdıran tədqiqatçılar (Volkov, 1975, 6) üç mühüm aspektə diqqət yetirirlər: a) idarəolunma – ideoloji aspekt;

b) rabitə kanalı, yaxud informasiyanın verilməsi vasitəsi – texnoloji aspekt; c) dil, yaxud işarələr sistemi – semiotik aspekt. Bu bölgü TV-nin çoxcəhətli xarakterinin araşdırılmasının, o cümlədən mürəkkəb sistemə malik olan ekran dilinin hərtərəfli öyrənilməsinin vacibliyini göstərir.

Digər tərəfdən dil və nitqlə bilavasitə bağlı olan bir məqam – TV-nin məlumatı həm sözlə, həm də təsvirlə çatdırması xüsusiyyəti də kiçik ekranda dil proseslərinin tədqiqini aktual mövzuya çevirir. Elə buradaca qeyd etməliyik ki, teleinformasiyanın verilməsində audiovizuallığa – görmə və eşitməyə əsaslanma sırf dil, nitq mövzudur. Mahiyyət etibarilə TV-yə xas olan audiovizuallıq isə "təsvir-səs-nitq" triadasının vəhdətindən başqa bir şey deyildir.

Dildə gedən proseslərlə cəmiyyətin inkişafı arasında sıx əlaqə vardır. Bu proseslər cəmiyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı olduğundan mürəkkəb hadisə sayılır. Yəni dildə və onun ayrı-ayrı qatlarında cəmiyyətdəki inkişafın təsirinə müəyyən reaksiya özünü göstərir. Bu reaksiya ədəbi nitqdə daha aşkar görünür, yəni "İctimai proseslər sürətləndikcə, cəmiyyətin quruluşu dəyişdikcə, onun informasiya formalarında da müvafiq dəyişmə gedir, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, onun informasiya vasitələri də çevikləşir, dil itilənir" (Hacıyev, 1990, 83). Bu mənada inkişaf etmiş cəmiyyətin əsas informasiya vasitəsi olan TV, eyni zamanda həmin cəmiyyətdəki mövcud dil mənzərəsinin əsas ifadəçilərindən biridir. Çünki həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dilimizdə gedən əsas proseslər – müasir dil quruculuğu və ədəbi dildəki dəyişmələr, leksik-qrammatik normaların məruz qaldığı təsirlər, dilin üslubi çalarları, ədəbi tələffüz qaydaları, nitq mədəniyyəti ilə bağlı problemlər, ilk növbədə, məhz ekran dilində öz əksini tapır.

Hazırda elektron qurğuların köməyi ilə canlandırılan emosional nitq, musiqi və müxtəlif növ teleradio siqnalları kütləvi informasiyanın özünəməxsus sahəsinə çevrilmişdir. Nitq, musiqi və siqnallar onları müşayiət edən qeyri-verbal vasitələrlə, jestlərlə, mimika və digər əlavə ünsiyyət vasitələri ilə daha sıx birləşərək getdikcə mükəmməl dil mənzərəsi yaradır. Beləliklə,

verilişlərin hazırlanması prosesində incə diferensiasiya, ifadə vasitələrinin daha intensiv təkmilləşməsi istiqamətində inkişaf sürətlənir. Bütün bunlar istər kütləvi informasiyanın özündə, istərsə də ondan kənarında nitq normalarına, funksional üslublara güclü təsir göstərir. Buna görə də geniş mənada TV dilinin tədqiqində üç mühüm cəhət nəzərə alınmalıdır: 1) TV dili KK sahələrində dilin ictimai funksiyaları və dil proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirilməli; 2) bu dilin özünəməxsusluğu TV-nin digər ifadə vasitələri sistemində (xüsusən təsvirlə birlə) və onlarla qarşılıqlı əlaqədə müəyyənləşdirilməli; 3) TV dilinə (mətnlərə) yazılı və şifahi ədəbi dilin sintezi (audiovizuallıq) kimi baxılmalıdır.

Birinci cəhət daha çox dilin sosiolinqvisitik aspekti ilə bağlıdır və bu problemi araşdıran tədqiqatçılar dörd məsələyə diqqət yetirirlər: a) müəyyən tarixi dövrdə dilin ictimai funksiyalarının genişlənməsi, yaxud məhdudlaşması proseslərinin izahı; b) dilin ictimai funksiyalarının genişlənməsinin, yaxud məhdudlaşmasının həmin sahədə xalqın sosial həyatının inkişafına təsiri; c) dilin ictimai funksiyaları ilə bağlı proseslərin onun daxili strukturunun inkişafına təsiri; ç) dil proseslərinin həmin dildə danışanların ictimai şüurunun inkişafına və mənəvi tərəqqisinə təsiri (Deşeriyev, 1982). Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu KİV-in hər hansı sahəsinin öyrənilməsinin iki: a) filoloji; b) sosial-psixoloji istiqaməti ilə sıx bağlıdır.

KİV-in sosioloji tədqiqi ictimai rəyin öyrənilməsi və onun tənzimlənməsi yolu ilə cəmiyyət həyatına nəzarəti ehtiva edir. Filoloji tədqiqatın vəzifələrinə isə KİV əsərlərinin – mətnlərin spesifik xüsusiyyətləri, dil mədəniyyətində onun yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi daxildir. Buna görə də TV dilinin və nitqinin öyrənilməsinin əvvəldə göstərdiyimiz 2-ci və 3-cü cəhətlərinin əsasını məhz filoloji yanaşma təşkil edir və bu sahədə tədqiqatlar qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifəni – tekstoloji, linqvisitik və izahedici vəzifələri ardıcıl şəkildə həll etməyə imkan verir.

Mətnin necə təşkil olunması, üslubun və leksik vasitələrin müəyyənləşdirilməsi, ekran dilinin, müəllif mətninin tərtibi,

materialların ekran-efirdə səslənmə xüsusiyyətləri filoloq üçün çox aktualdır. Ona görə də filoloji yanaşma hər hansı KİV-də dilin spesifik cəhətlərini aşkara çıxarmaqla yanaşı, həm də KK sahəsində müəyyən dil eyniliyini göstərir. Vaxtilə bu problemi dünya mədəniyyəti kontekstində nəzərdən keçirən akademik N.İ.Konrad qeyd edirdi ki, "bizim zəmanəmizdə bəşəriyyətin xeyli hissəsi, hər halda qabaqcıl hissəsi ümumi dilə malikdir. Bu halda dilin ümumiliyi – müxtəlif ifadə formalarına baxmayaraq, semantik sistemin eyniliyindədir... İndi bizim KK adlandırdığımız təzahür, yeni dil ünsiyyəti miqyasının intəhasız genişlənməsi bir dil çərçivəsində yaranıb. Təbiidir ki, bu genişlənmə ictimai həyatın öz ziddiyyətləri ilə yanaşı, həm də inkaredilməz zərurətdən doğub. Bu zərurət isə yeni kütləvi kommunikasiya vasitələrinin, məhz kütlə miqyasında ünsiyyət üçün münasib vasitələrin yaranmasına gətirib çıxardı" (Konrad, 1974, s. 313-314). TV belə bir münasib vasitə kimi, bir tərəfdən ədəbi dilin norma (fonetik, leksik, qrammatik) və xüsusiyyətlərindən bəhrələnilir, digər tərəfdən isə təsvir və səs sistemi ilə şifahi nitqin sintezinə nail olmaqla spesifik dil sahəsi yaradır.

TV və dilin qarşılıqlı əlaqəsi, nitqin publisistika və sənədli kinoda tətbiqi mövzusu prinsipcə yeni deyildir. Bu proses bilavasitə cəmiyyət həyatına daxil olaraq ictimai ünsiyyətin forma və məzmununu xeyli dərinləşdirən TV-nin təşəkkülü, inkişafı və formalaşması ilə paralel getmişdir. Bir tərəfdən kinonun səs, rəng və təsvir duruluğuna nail olaraq inkişaf etməsi, digər tərəfdən isə TV-nin kütləvi informasiyanın ən çevik vasitəsinə çevrilməsi bəşəriyyətin ünsiyyət sahəsindəki bir çox arzularını gerçəkləşdirdi. Forma, dil və ifadə sistemlərini təkmilləşdirərək tamaşaçı və dinləyicilərə **a u d i o v i z u a l i n f o r m a s i y a n ı n** ən mükəmməl nümunələrini çatdıra bildi.

Bir tərəfdən ekran nitqini triada (söz-təsvir-səs) daxilində öyrənmək TV-nin spesifikasını açmağa kömək edir, digər tərəfdən TV nitqi canlı dil proseslərini müşahidə etmək üçün zəngin material verir. Yaxşı həmsöhbət kimi evlərimizə daxil olan televiziya bizim gündəlik həyatımızın formalarından birinə çevrilir. Elə buna görə də teleekrandan eşitdiyimiz nitqin

gündəlik nitq ünsiyyətinin formalarından biri kimi öyrənilməsi çox aktualdır. Televiziya nitqi çoxmilyonlu tamaşaçıya ünvanlanıb və təbii ki, bu, tamaşaçının dil vərdişlərini də nəzərə alır. Bu səbəbdən televiziya nitqinin öyrənilməsi, dili nitq prosesində, real kommunikasiya prosesində nəzərdən keçirən müasir lingvistik üçün xüsusi maraq doğurur.

Televiziya nitqini yalnız səsli nitqin qanunlarını nəzərə almaqla öyrənmək olar. Həm də bu zaman onu "adi danışq üslubu kimi yox, funksional-üslubi nitq sahəsi kimi nəzərdən keçirmək daha münasibdir. Funksional-üslubi nitq sahəsinin dil spesifikasiyası isə həmişə ikili səbəblə – sosial fəaliyyət şəraiti və buradan irəli gələn nitq vasitələri seçimi prinsipləri ilə müəyyən edilir" (Vinokur, 1965, 24).

1956-cı ildən təşəkkül tapıb inkişaf edən Azərbaycan televiziyası yaradıcı zəkanın, bədii təxəyyülün, təbii ki, həm də müəyyən ideologiyanın məhsulu olan ekran-efir materiallarının çatdırılmasında şifahi sözü, canlı nitqin rolunu artırdı. Azərbaycan dilinin işləkliyinə təkən verən bu kommunikasiya kanalında dil işarələri, yeni məna və ifadə çaraları qazandı. İlk növbədə ekranda sözün meydanı genişləndi və müəyyən normalara malik olan şifahi ədəbi dil daha böyük miqyasda yayılmağa başladı.

Hazırda geniş publisistik janrlar palitrasına malik olan TV-də verilişlər, söhbətlər, müsahibə və dialoqlar, çıxışlar, əsasən, şifahi formada, həm də şifahi nitqin prinsipləri əsasında qurulur. Bütövlükdə TV-nin elektron KİV sisteminə aid olması, onun kommunikativ təbiəti, təbliğati və estetik funksiya daşması kiçik ekranda sözün böyük rol oynamasını şərtləndirir. Burada sözün xüsusi çəkisi, kinoda olduğu kimi, həm də söz-təsvir uyurluğu çərçivəsində müəyyənləşdirilir və bu uyurluğun pozulması verilişlərin estetik təsirini azaldır. Ona görə də təsvir, görüntü amilinin mövcudluğu nəzərə alınmaqla ekran nitqinin hər cəhətdən (semantik, qrammatik, tələffüz) dürüst, anlaşılıq, aydın, təsirli olmasını təmin etmək jurnalistlərin, aparıcı və diktorların əsas vəzifəsi sayılmalıdır. Tamaşaçıya informasiya vermək, onu maarifləndirmək və dünyagörüşünü artırmaq məqsədi daşıyan

hər hansı veriliş aparıcısı şifahi ədəbi dilə, onun səslənmə qaydalarına, nitq mədəniyyətinin tələblərinə və ədəbi normalarına hörmətlə yanaşmalıdır. Burada leksik, sintaktik normalara elə dəqiq əməl edilməlidir ki, bir göz qırpmında ekrandan səslənib keçən cümlədə tamaşaçı üçün heç nə qaranlıq qalmasın. Təsadüfi deyildir ki, "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında KİV-də ədəbi dil normalarının pozulması kəskin tənqid edilmişdir (XQ, 18.VI.2001).

TV nitqi (TVN) formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistika əsərlərinə, konkret janrlara aiddir. Bu şifahilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya, ədəbi tələffüz və sintaksis sahəsində nəzərə çarır. Ona görə də mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşılıq, ekspressiv, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə və ədəbi normalara əməl etmək ekran nitqinin vacib şərtlərindəndir. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü geniş yayan, şifahi ədəbi dilimizə TV qədər mənalı çalarlar verən ikinci bir şifahi nitq tribunası tapmaq çətinidir.

TV dilinin spesifikliyini ekranın özünəməxsus təbiəti, onun spesifik xüsusiyyətləri, audiovizual sahənin fərqli cəhətləri şərtləndirir. Bir sıra kommunikativ üstünlükləri olan TV-nin bu spesifik xüsusiyyətləri isə, ilk növbədə onun radio və qəzetdən fərqli olaraq, eyni vaxtda insanın iki hiss orqanına – eşitmə və görmə üzvlərinə təsir etməsində, hadisəni baş verdiyi anda göstərməsində, öz verilişlərini tamaşaçılara birbaşa – vasitəçisiz çatdırmasında, dünyanın müxtəlif ölkələrində yerləşən çoxsaylı auditoriyaya eyni zamanda xidmət göstərə bilməsindədir (Yurovski, 1975; Məmmədov, 1985; Məhərrəmov, 1996). Bundan başqa, audiovizual informasiyanın əyaniliyinə və təsirliliyinə görə də TV digər informasiya vasitələrindən fərqlənir.

Bu xüsusiyyətlər ekran dilinin spesifikasını şərtləndirməklə yanaşı, dilin (sözün) TV ilə qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsində də önəmli rol oynayır. Təbii ki, bu mühüm məqamların aşkar edilməsi üçün dilin KİV sahəsində işlədilməsi proseslə-

rinin müasir tədqiqat metodlarından istifadə olunması da öz bəhrəsini verir. Bu metodların seçilməsi qarşıya bir sıra mürəkkəb məsələlər çıxarsa da, tədqiqatçılar burada funksional təhlilin metodik üsullarından, yəni dilin ictimai funksiyalarının iki – sinxron və müqayisəli (qarşılaşdırma) aspektlərində təhlildən istifadə etməyi məqsəduyğun sayırlar. Çünki bu metodlar ətraflı işlənib və bütövlükdə dilin KİV-in hansı sahəsində işlənməsindən asılı olmayaraq geniş tətbiq edilir (Treskova, 1983). Məhz bu tədqiqat metodları dilin daxili struktur təzahürlərinin üzə çıxarılmasına, TV dilində müşahidə edilən leksik-semantik, qrammatik-sintaktik və üslubi səviyyələrdə özünü göstərən spesifik xüsusiyyətləri ətraflı araşdırmağa imkan verir.

TV verilişlərində dilə xüsusi tələblər irəli sürülür. Bu tələblər, dilin daxili strukturunun bütün səviyyələrində yeni meyllərin yaranışını şərtləndirən sahənin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Ona görə də biz telenitqin spesifik cəhətlərini təhlil edərkən, həm TV-nin sözlü-səsli təbiətindən çıxış edir, həm də onun ictimai-kommunikativ funksiyasından irəli gələn ünsiyyət şəraitini nəzərə alırıq. Çünki məhz həmin ünsiyyətin məqsədi və şərait dil (nitq) vasitələrinin seçilməsinə həlledici təsir göstərir. TV-nin nitq sahəsində gedən gerçək prosesləri isə yalnız konkret dil vasitələrinin necə işlənməsini müşahidə etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu zaman TV-də nitqin strukturuna təsir edən ekstralinqvistik hallar bu və ya digər dil vahidinin ekranda qəzətdən, yaxud radiodan fərqli bir şəkildə işlədilməsinin spesifik xüsusiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verəcəkdir (Kostomarov, 1971; Zarva, 1977; Svetana, 1976). Yalnız dilin işləndiyi sahənin (konkret halda TV-nin) və burada seçilmiş ünsiyyət formasının spesifikliyini nəzərə almaqla ekrandakı çıxışlarda, kadrarxası mətnlərdə, dialoq və müraciətlərdə işlənən cümlə növlərini, onların struktur əlamətlərini və s. aşkara çıxarmaq mümkündür.

Ekranın spesifik təbiəti burada sözün tarixən ünsiyyət prosesindəki roluna da yeni prizmadan baxmağa imkan verir. Çünki TV-də ifadə vasitələrindən yalnız biri kimi çıxış edən söz aparıcı mövqeyini saxlamaqla yanaşı, həm də təsvirlə harmoniyada

kontrapunktluq yaradaraq yeni mənə yaradılması prosesinin həlledici amilinə çevrilir. Lakin bütün hallarda kiçik ekranın ixtiyarında digər ifadə vasitələrinin (təsvir, səs, musiqi) mövcudluğuna baxmayaraq, tamaşaçıya anlaşılıq informasiyanı məhz söz (nitq) çatdırır və tamaşaçı ilə ünsiyyət dil vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar TV-də sözsüz təsvirin mümkünlüyünü çox şerti qəbul edir və bir çox hallarda məhz sözün aparıcı olması qənaətinə gəlirlər (Andronikov, 1971; Bağirov, 1978). Həqiqətən də, tamaşaçı bir qayda olaraq sözsüz təsviri də yenə elə söz vasitəsilə, onu məhz sözə çevirərək qavrayır. Elə bu səbəbdən də ekranda linqvistlər üçün maraqlı görünən dil prosesləri, nitq və sözdür. Bu cəhətdən də TV-nin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

Dilin yalnız informasiya mübadiləsi və ictimai ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli-mənəvi sərvət olub özündə tarixi yaddaşımızı və çağdaş milli düşüncəmizi yaşatması sübut olunsa da, mədəniyyətimizin mühüm bir sahəsi kimi TV dilinin istər ortoloji (mədəniyyət müstəvisində), istər sosiolinqvistik, istərsə də funksiya və struktur problemi öyrənilməmişdir. Təbii ki, bu səbəbdən ekranda ədəbi dilin norma və üslublarının, nitqin özünəməxsusluğunun və bütövlükdə dil proseslərinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Təəssüf ki, müasir dilçiliyimizdə TV dilinin ən ümumi xüsusiyyətlərini üzə çıxaran, bu sahə üçün fundamental nəzəri material verən araşdırmalar yox dərəcəsinədədir. Doğrudur, MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun "Müasir Azərbaycan dili" şöbəsinin təşəbbüsü ilə şifahi ədəbi dilimizə, onun daha çox işlənildiyi ayrı-ayrı sahələrə aid məqalələr yazılsa da, qəzet, teatr və radio dilinə, TV-də ayrı-ayrı üslublara aid konkret tədqiqatlar (Adilov, 1973; Məmmədov, 1973; Məmmədov, 1989; Mustafayev, 1997; Həbibova, 2002) aparılsa da, TV dili bir sistem kimi öyrənilməmişdir.

Əslində, elektron KİV kimi mövcud olduğu 50-60 il ərzində Qərb ölkələrində də TV dilinin ayrıca elmi problem olaraq öyrənilməsi məqsəd kimi qarşıya qoyulmamışdır. Daha çox KK faktı kimi öyrənilən TV-də ünsiyyətin psixoloji məqamları, ekranın estetik-dramaturji təbiəti, cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi,

ictimai rəy yaratma modelinin işlənməsi və s. problemlərə diqqət yetirilmişdir (Bağırov, 1978; Matveyeva, 2000, 74 – 76). TV-də dil və nitq problemi isə həm digər ifadə vasitələri (daha çox təsvirlə) sistemində, həm də kommunikasiya aktının bir elementi kimi öyrənilmişdir. Bu cəhətdən Kanada sosioloqu M.Maklünün ABŞ-da və Qərbi Avropada uzun müddət geniş diskussiyalara səbəb olmuş TV-yə dair tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək olar (Maklün, 1967). TV-nin mahiyyəti və sosioloji təbiətinə dair o vaxtadək mövcud olan nəzəriyyələrə bir sıra yeniliklər gətirən prof. M.Maklün ekranın dili məsələsinə də toxunaraq burada sözü (nitqi) digər semiotik vasitələr sistemində mühüm bir işarə kimi qeyd etmişdir. TV-nin ifadə vasitələrini "soyuq" (çətin anlaşılan) və "isti" (asan qavranılan) işarələr kimi iki yerə bölən Maklün nitqin (sözün) birinciyə aid olduğunu göstərmişdir.

TV dili problemi sovet-rus dilçiliyində aktual araşdırma mövzusu olmuşdur. İlk dövrlərdə teleekranın təbiəti, kommunikativ aspektləri, estetik prinsipləri barədə diskussiyalar aparılmış və təbii ki, bu araşdırmalar fonunda ekranın dil və üslub problemlərinə də toxunulmuşdur (Vomperski, 1960; Qayumov, 1965; Andronikov, 1971; Yurovski, 1975). Bu araşdırmalarda TV-nin dil xüsusiyyətləri onun spesifikasiyası ilə əlaqələndirilir və qeyd edilirdi ki, bu spesifikasiya ekranda verilən materialların təhkiyəsinə, dialoqların quruluşuna, veriliş iştirakçılarının nitqinə, intonasiya-tələffüz çalarlarına, həmçinin, leksik, qrammatik və sintaktik hadisələrə xüsusi tələblə yanaşmağı şərtləndirir. Digər tərəfdən belə bir cəhət vurğulanırdı ki, hazırda TV dili şifahi nitq əsasında formalaşmış və tədricən onun ən emosional və ekspressiv qoluna çevrilmişdir. Radio dili sahəsində tədqiqatların meydana çıxması (Bernşteyn, 1967; Zarva, 1977) getdikcə TV dilinin spesifikasiyasını üzə çıxaran elmi tədqiqatlara da təkan vermişdir. Bu əsərlər isə öz növbəsində ekran dilinin bir sistem halında öyrənilməsinə xeyli aktuallaşdırmışdır (Vakurov, 1960; Qayumov, 1965; Krişin, 1967). Həmin əsərlərdə TV dilinin ümumi təbiəti, onun özünəməxsusluğu, verilişlərin leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri haqqında bir sıra maraqlı

elmi müddəalar irəli sürülsə də, müəlliflərin tədqiqatları ardıcıl olmamışdır. Bir çox hallarda təsviri xarakter daşımış, ən başlıcası isə TV dili probleminə kompleks yanaşılmamış, hər hansı dilçilik faktı başqa cəhətlər nəzərə alınmadan işıqlandırılmışdır. Bu mənada rus dilçiliyində TV dilinin geniş öyrənilməsi S.Svetanaya məxsusdur. O, "Televizionnaya reç" əsərində ekran dilini funksiya və struktur baxımından əsaslı tədqiq edərək, bu dilin mükəmməl elmi səciyyəsinə verməyə nail olmuşdur. Təqdirəlayiq cəhət odur ki, S.Svetana TV-nin digər semiotik vasitələrini (təsvir və səsi) də tədqiqata cəlb etməklə predmetə sırf linqvistik baxımdan yanaşmış və TV dilindən yox, məhz ekran nitqindən bəhs etmişdir (Svetana, 1976; 1980).

Azərbaycan dilçiliyində TV dili xüsusi araşdırma predmeti olmamışdır. Yalnız dilçiliyin müxtəlif problemlərindən bəhs edən müəlliflər bu və ya başqa şəkildə TV dili mövzusunda da toxunmuşlar. Xüsusən şifahi nitq, ədəbi tələffüz, səhnə dili, orfoepiya normaları, ekran və efirdə nitq – dil mədəniyyəti məsələlərindən danışan müəlliflər ayrı-ayrı məqamlarda TV dilinə aid mülahizələr söyləmişlər.

Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri olmuş prof. Ə.Dəmirçizadə tədqiqatlarında bilavasitə TV dili haqqında danışmasa da, şifahi nitqin bir sıra qaydalarının, xüsusən orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. Onun şifahi nitq haqqında olan fikirləri "Müasir Azərbaycan dili" (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) kitabında öz əksini tapmışdır (Dəmirçizadə, 1972). Burada şifahi nitqə aid bir çox müddəalar bu gün də TV dili kontekstində öz aktuallığını saxlayır.

Əsərlərində şifahi nitq və orfoepiya normaları barədə sistemli söhbət açan akademik M.Şirəliyev səhnə, radio və televiziya nitqi üzərində də müəyyən müşahidələr aparmışdır. Onun "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" kitabında göstərdiyi kimi, ədəbi dilin yazılı qolunun funksional üslublarının normativ qaydalarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində çox iş görülsə də, bunu "... ədəbi dilin şifahi qolu haqqında demək mümkün deyildir. Halbuki müasir dövrdə şifahi dil sahəsinin

işlənmə dairəsi çox genişlənmişdir; biz hər gün radioda, televiziya, səhnədə, məruzələrdə, çıxışlarda müasir Azərbaycan şifahi ədəbi dilini eşidirik" (Şirəliyev, 1970, 3).

Dilimizin orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində dəyərli işlər görmüş prof. Ə.Əfəndizadənin ekran-efir dilinə aid (Əfəndizadə, 1983; 1996) mülahizələrini və prof. M.Adilovun (Adilov, 1969) şifahi nitq və ədəbi tələffüz məsələləri ilə bağlı tövsiyələrini də bu günümüzçün çox aktual saymaq olar.

TV və radio dilinə müasir şifahi ədəbi dilin mühüm qolu kimi yanaşan prof. A.Axundov son dövr tədqiqatlarında belə bir məqamı qeyd edir ki, radio və TV ədəbi dilimizi nitq mədəniyyəti cəhətdən inkişaf etdirdiyi kimi, onu tamamilə yeni formalarla da zənginləşdirir (Axundov, 1985, 81). A.Axundovun bu mövzuda məqalələrini ölkəmizdə TV dili probleminin öyrənilməsi üçün faydalı başlanğıc hesab etmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, son 15-20 ildə Azərbaycanda TV dilinə bu və ya başqa şəkildə aidiyyəti olan mövcud ədəbiyyatı, həmçinin bu mövzudan bəhs edən müəllifləri şərti olaraq dörd qismə bölmək olar:

a) birinci qrup müəlliflər TV-yə şifahi dilin daşıyıcısı və nümunəvi nitq mədəniyyəti tribunası kimi baxır və ekran dilinin anlaşılıqlı olması üçün ona danışıq dilinin prinsipləri əsasında yanaşmağı təklif edirlər (Şirəliyev, 1970; Adilov, 1969; Axundov, 1985);

b) ikinci qrupa aid məqalə və kitabların müəllifləri TV dilinin özünəməxsusluğuna, hər şeydən əvvəl, normativ-üslubi planda yanaşırlar. Onlar TV verilişlərində istifadə edilən dil vasitələrinin ədəbi dilə uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyən etmək məqsədini qarşıya qoyurlar (Əfəndizadə, 1983; 1993; 1996; Məmmədov, 1989);

c) üçüncü qrup müəlliflər TV dilinə kompleks şəkildə yanaşır və onun özünəməxsusluğunu məhz ekranın spesifik təbiətindən çıxış edərək araşdırırlar. Bu tədqiqatlar "nitq-təsvir-səs" triadası çərçivəsində aparıldığından TV dilinin mahiyyətini nisbətən dolğun əks etdirir (Məhərrəmov, 1996, 2000;

Mustafayev, 1997);

ç) nəhayət, TV dilindən ara-sıra bəhs edən dördüncü qrup müəlliflər müəyyən münasibətlə ekran-efir məsələlərindən danışarkən dil üzərində apardıqları müşahidələrə də toxunur, bu kontekstdə ekran dilinin bəzi məsələlərindən söhbət açırlar. Həmin ədəbiyyatlarda daha çox TV dilinin yaradıcılıq təcrübəsində özünü necə göstərməsi təsvir edilir (Axundov, 1985; Məmmədov, 1985; Xudiyev, 2001).

Şübhəsiz ki, bu ədəbiyyatların sırasında TV və radio dilini ilk dəfə sistemli şəkildə öyrənməyə təşəbbüs göstərmiş İ.Məmmədovun "Ekran, efir, dilimiz" (1989) kitabını xüsusi qeyd etmək olar. Müəllifin teleradio verilişlərinin dili üzərində apardığı uzunmüddətli müşahidələrin məhsulu olan bu kitab TV-nin ümumi dil mənzərəsini əks etdirmək, şifahi dil üslublarını müəyyənləşdirmək, bəzi qrammatik formaların və sintaktik konstruksiyaların ekran-efir dilində təcəssümünü aydınlaşdırmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu araşdırma sırf qrammatika baxımından yazıldığına, ekran-efirdə gedən dil proseslərini ekranın təbiəti ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymadığına və ekran spesifikasiyasının, eləcə də janrlar sisteminin nəzəri müddəalarına əsaslanmadığına görə TV dilinin yalnız ədəbi normalarla bağlı cəhətlərini əks etdirir. Lakin bütün hallarda TV dilinin araşdırılması sahəsində başlanğıc addım kimi bu tədqiqat işi yüksək elmi dəyərə malikdir.

Əlbəttə, bu gün TV-nin cəmiyyət həyatındakı rolu artdıqca, ekranda Azərbaycan ədəbi dilinin işləkliyi gücləndikcə KİV-in bu sahəsinin dilinin araşdırılmasına da tələbat artır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, TV-də ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi forması özünü göstərir. Hərçənd ki, bir çox alimlər yanlış olaraq TV dilini sırf danışığı dili hesab edir və indi də bəziləri həmin fikirdədirlər. Əslində isə, məsələn, leksika sahəsində TV dili kitab (həmçinin qəzet) dilinə daha çox yaxınlaşır, amma hansı sintaktik konstruksiyaların seçilməsini hər bir televerilişin məqsədi, onun janr xüsusiyyətləri təyin edir. Dil vahidlərinin seçilməsini və onun səsləndirilməsini, qrammatik formalardan istifadə olunmasını da TV janrlarının xüsusiyyətləri müəy-